

**Van maakbare samenleving
naar maakbare mens?**

H.W. von der Dunk

Grijze Wijzen
Emeriti aan het woord

2000 deel 3

**Van maakbare samenleving
naar maakbare mens?**

H.W. von der Dunk

3 april 2000

Bureau Studium Generale
Faculty Club Helios
Universiteit Utrecht

Redactie: Prof.dr. P.R. Bär (Faculty Club Helios)
Drs. J.C.A. Weerdenburg (Studium Generale)

Uitgave van Bureau Studium Generale van de Universiteit Utrecht, oktober 2000. Overname van één of meer artikel(en) of gedeelte(n) daaruit is slechts toegestaan na verkregen toestemming van Bureau Studium Generale van de Universiteit Utrecht en betreffende auteur.

Druk: Drukkerij Zuidam & Uithof

ISBN: 90-72145-36-4

Van maakbare samenleving naar maakbare mens?

H.W. von der Dunk

In Hindoetempels op Bali staan bij de ingang links en rechts twee godheden opgesteld: *Vishnu*, de god van het goede en *Shiva* die het kwaad representeert als godheid van de destructie. Helemaal zo eenvoudig ligt het eigenlijk niet. Het A en O van alle historische wijsheid is trouwens 'dat het nooit zo eenvoudig ligt' en dat elke bewering of these weer een aanvulling behoeft. Zo hebben Vishnu en Shiva ook meerdere betekenissen en niet enkel die van de polariteit goed-kwaad. Die radicale polariteit, dat uitéén halen en splitsen in de idee van God en Satan, is een zeer christelijke voorstelling die onze Europees-Westerse cultuur diep heeft doordrongen, maar dat even terzijde. In elk geval representeren Vishnu en Shiva daar bij die tempels toch twee tegenovergestelde krachten – ook als we die dan niet zo klakkeloos in onze vertrouwde God-Satan-polariteit mogen omzetten. Wat mij nu onmiddellijk daarbij frappeerde, was dat beide godheden volstrekt gelijk waren afgebeeld, ze hadden precies dezelfde gezichten. Alleen aan hun standplaats links of rechts van de ingang kon de kenner blijkbaar zien wie de positieve en wie de destructieve godheid verbeeldde. Men stelle zich een schilderij of beeldenpaar in onze kerken voor waarbij Christus en de duivel als een eeneiige tweeling worden voorgesteld!

Die verwisselbaarheid is echter een van de fundamentele vragen waar wij in de geschiedenis telkens op stoten. En misschien nergens zo sterk als in de afgelopen eeuw, de eeuw van de ideologieën en van totalitaire systemen, waarbij mannen tot afgoden werden uitgeroepen en door miljoenen als zodanig werden vereerd – Hitler, Stalin, Mao, om de historisch be-

langrijksten te noemen – die tegelijkertijd vanuit een andere optiek als massamoordenaars zonder weerga, althans wat het aantal van hun slachtoffers aangaat, moeten worden betiteld en zich voor een internationaal tribunaal zouden moeten verantwoorden. Maar één oorzaak van die fataliteit is duidelijk: Vishnu en Shiva hadden in de geschiedenis dikwijls hetzelfde gezicht en alleen volgens de ideologische en politieke of nationale standplaats maakte men uit wie van de twee nu rechts of links van de tempelgang stond!

Natuurlijk kunnen we vandaag met enige opluchting constateren dat die totalitaire systemen zijn verdwenen. Het ene door een catastrofale militaire nederlaag – die overigens wel aan ruim dertig miljoen mensen het leven heeft gekost die aan onze huidige dankbaarheid en voldoening geen deel meer kunnen hebben – het andere dankzij een geleidelijke uitholling van binnenuit, terwijl in China een nog geleidelijker mutatie schijnt plaats te vinden. Hitler staat, zeker voor het Westen, voor het ultieme politieke en morele kwaad. Wie zich lovend of vergoelijkend over hem uitlaat, haalt de krant als gevaarlijke spelbreker en als ergens een partij in de regering komt die bij allerlei gelegenheden liet blijken zijn bewind nog niet zo gek te vinden, dan wordt ze onmiddellijk door Europa in de hoek gezet. Stalin is weliswaar in 1989/90 overal van zijn betonnen postament getuimeld, maar nog bewaren miljoenen mensen in hun hart nostalgische gevoelens aan zijn leiderschap. De recente ontwikkelingen in Rusland lijken eerder naar een rehabilitatie toe te gaan, terwijl ook Mao's beeld nog zeker niet de status van Hitler als symbool van het kwaad heeft bereikt of zal bereiken, ook al zijn de aantallen slachtoffers die op beider naam komen volgens diverse berekeningen nog veel groter dan die van de man uit Braunau.

Het veel besproken boek van Fukuyama uit 1990 over het einde van het tijdperk der ideologieën, dat hij met de moderne sensitiviteit voor 'sweeping statements' ook het 'einde van de geschiedenis' heeft genoemd, komt, zoals bekend, grofweg neer op de these dat de liberale democratie (volgens Westers snit)

zich als de definitief superieure heeft betoond, en als het toekomstmodel voor de wereld kan worden gezien. Geen andere staatsvorm immers slaagt er volgens Fukuyama in aan de universele menselijke verlangens, de materiële en de psychische, zo verregaand te voldoen. Dat laatste lijkt mij voor een in de Westerse cultuur opgegroeid iemand vrij onbetwistbaar, maar dat wil dan ook helemaal niet zeggen dat heel andere culturen daarin de optimale oplossing zien. Alweer is het geval-Rusland momenteel niet direct een bewijs van de gelukzaligmakende liberale democratie. Men kan natuurlijk onmiddellijk repliceren dat die inderdaad pas in een bepaald stadium van de ontwikkeling de ideale staatsvorm is en dat dit tijdstip noch voor Rusland noch voor veel andere landen is aangebroken maar wèl eens het eindstation zal zijn. Ik denk dat wij in onze huidige wereld de waarde van een liberale democratie boven alle andere bekende staatsvormen gerust kunnen erkennen en vooral tegen bedreigingen moeten verdedigen zonder die democratie vanuit een triomfalistische verabsolutering als het alleenzaligmakende model ook voor de toekomstige mensheid en voor heel andere culturen te zien. In elk geval bevinden we ons nog ver verwijderd van zo'n mondiaal model. Niettemin is er alle reden om bij een terugblik de ineenstorting of metamorfose van de genoemde dictaturen als een geluk te beschouwen. Wanneer we dan toch al balansen opmaken van de twintigste eeuw – in de afgelopen maanden een courant intellectueel of minder intellectueel gezelschapsspelletje! – dan moet de billijke slotsom luiden dat het zowel de eeuw van totalitaire experimenten en verschrikkingen als van hun liquidatie is geweest. Het een *en* het ander staat op haar, dus op ons, conto zodat de eindstand op nul uitkomt.

De vraag blijft echter of we bij het totalitarisme niet met een fenomeen te maken hebben of hadden dat in een veel ruimere voedingsbodem wortelde. Het is uiteraard een vraag bij uitstek voor de historici maar niet alleen voor hen. Totalitarisme kan immers omschreven worden als een poging om met alle beschikbare machtsmiddelen een bepaalde als wenselijk of ideaal begrepen maatschappij in het leven te roepen en dat hield ook

de vorming van een bepaald mensentype in. Het was kortom een radicale poging van een maakbare samenleving. Natuurlijk kan hier onmiddellijk worden opgemerkt dat noch nationaal-socialisme, noch leninisme-stalinisme, noch maoïsme succesvol waren zonder zeer specifieke omstandigheden en tradities van nationale en mentale aard. Daar hebben historici en anderen de laatste vijf decennia hele bibliotheken over vol geschreven en dat heeft iets zeer geruststellends voor alle landen die (zoals Nederland) niet voor de opkomst en het succes van totalitaire dictaturen verantwoordelijk waren. Toch gaat het wat ver om de bevolkingen die deze regimes mogelijk maakten en steunden, en zelfs degenen die meewerkten aan de verschrikkingen, als een apart soort vertebraten te beschouwen dat zich van de andere soorten van de *Homo sapiens* onderscheidt, zoals bijvoorbeeld een gorilla van een orang-oetang. Wat ons veeleer sedert een halve eeuw dwars zit, is dat we aan uiterlijke verschijning en gedrag van iemand zo moeilijk kunnen zien wat voor rol de betreffende heeft gespeeld of misschien ooit zal kunnen spelen — tenminste in zeer veel gevallen. Eichmann in 1944 in SS-uniform met pet op vertoont helemaal het gezicht en de uitdrukking die bij die pet passen. Als onder de foto, zoals hij in 1961 in Jeruzalem terechtstond, echter had gestaan: "Mr. George Horatius White, voorzitter van de Vereniging tot Rechtsbijstand aan Ongehuwde Moeders in Ohio" weet ik niet of iemand had gedacht "Dat kan nooit mister White zijn!" Hooguit "Wat ziet die man er goor en zorgelijk uit. Kennelijk teveel ongehuwde moeders in Ohio!" De beroemde dirigent Fritz Busch overkwam het dat zijn foto in een Amerikaanse krant verwisseld werd met die van de toen net gepakte beruchte seriemoordenaar Haarmann, al heeft dat verder niet tot problemen met het orkest geleid, misschien zelfs gezorgd voor extra volle concertzalen. Wie bijhoudt hoe herhaaldelijk in onze kranten onder personenfoto's de verkeerde namen staan, wordt op dit punt voorzichtig ten aanzien van de correspondentie tussen gezicht, uiterlijk voorkomen en mogelijk gedrag.

Nu is het woord 'maakbare samenleving' in zoverre niet correct dat het een 'niet-maakbare' of 'natuurlijke' samenleving ver-

onderstelt. Die is er nooit geweest De natuurmens is een mythe. Zodra de *Homo sapiens* in het blikveld van archeologen en paleontologen verschijnt, blijkt hij al zijn omgeving met werktuigen te lijf te gaan en in sociale verbanden te leven met geritualiseerde omgangsvormen, religieuze voorstellingen of wat wij daarvoor aanzien. Kortom: het ingrijpen in de natuurlijke omgeving ter wille van de meest elementaire levensbehoeften en een regeling van samenleven is kennelijk deel van de menselijke aard. Die was van begin af aan dus gericht op maakbaarheid. Maakbaarheid allereerst natuurlijk in de zin van onderwerping en dienstbaarmaking van de natuur – landbouw, jacht et cetera. Maar natuurlijk ook maakbaarheid in de zin van de inrichting van een samenleving door wetten, regelingen, rituelen. En de opvoeding stond altijd in het teken van een reproductie van de eigen aard. Mensen werden in die zin dus vanaf hun geboorte 'gemaakt', 'gedisciplineerd' volgens een vandaag geliefde terminologie in aanleuning aan Michel Foucault.

Daarbij overheerste echter altijd het besef

1. van onmacht en weerloosheid ten overstaan van de natuur en
2. van de onveranderlijke zwakte en gebrekkigheid van de mens, die speelbal was van het lot of de goden – gewoonlijk zeer wispelturige, humeurige en verre van ethisch hoogstaande wezens.

Dat besef van de onderworpenheid aan geheime onzichtbare machten, van zwakte en afhankelijkheid, was een oerbron van de religie. Men beschikte daarvoor over de bezweringsrituelen om ze gunstig te stemmen. Kortom, de mogelijkheden tot maakbaarheid waren zeer begrensd. Talloos zijn de verhalen of voorbeelden van gestrafte hoogmoed al in de hele Oudheid. De Prometheus- en Lucifer-mythes leerden in talloze varianten dat *hybris*, opstand tegen de God of de goden, het allerergste vergrijp was dat dan ook de meest afgrijselijke straf ten gevolge had. Het was de oerzonde. Op menselijke kennisdrang lag zelfs volgens 'Genesis I' het allergrootste taboe. Het besef dat de

mens van nature zwak en gebrekkig was, betekende vanzelf ook een beperking op de verbetering van de samenleving.

Anderzijds werden ter compensatie en als tegenwicht tegen de onvolmaakte menselijke samenleving de diverse Utopia's of ideale gemeenschappen ontworpen. Dat begon al bij Plato. Thomas Moore (circa 1515) en Campanella (1623) zijn dan later de bekendsten. Vooral sedert de Renaissance groeit het zelfbewustzijn. Vanaf de zestiende en zeventiende eeuw zet immers de vlucht in van de natuurkunde en de moderne wetenschap. De natuur geeft geheimen bloot. Men ontdekt 'wetten' die de greep op het universum versterken. In de Verlichting – de achttiende eeuw – komt het tot een beslissend moment, de doorbraak van het geloof in de menselijke ratio: de mens is autonoom dankzij zijn rede en in staat om de natuur steeds meer te verkennen en te beheersen, maar is logischerwijs dan ook in staat om de eigen samenleving te verbeteren als hij zich heeft vrij gemaakt van obscurantisme, bijgeloof en religieuze taboes. Het laag hangende plafond van de christelijke hemel verdwijnt om plaats te maken voor een onmetelijk vergezicht. De appel van de kennis is voortaan geen gevaarlijke vergiftigde vrucht meer maar een medicijn en geneesmiddel. Daaruit resulteerde het nieuwe vooruitgangsidee van een onlosmakelijke eenheid van wetenschappelijke en morele verbetering. Dat betekende een breuk met traditie en met gevestigd autoriteitsgeloof.

Tijdens de Franse revolutie komt zodoende, naast de enorme wetenschappelijke vooruitgang, de sociale emancipatiebeweging op gang die tot in onze tijd voortduurt. Geschiedenis is niet langer een soort eeuwige kringloop, maar een oneindig proces en de inrichting van de maatschappij werd daarmee extra actueel. Ze werd mogelijk gehouden en een eis, op basis van de Rede en op basis van het geloof in universele mensenrechten. Die waren in het verleden verdonkeremaand. Het revolutiefest zette de Rede als hoogste wezen op de troon.

Twee dingen zijn hierbij nu van doorslaggevend belang geworden voor onze moderne tijd. Allereerst houdt de vrijbrief voor

het menselijk vernuft, en dus voor de wetenschap, in dat er geen grenzen zijn en dus dat de wetenschap nooit stil kan staan. Er is geen plausibele reden waarom zij niet, wanneer ze de buitenmenselijke natuur verkent en dienstbaar maakt aan menselijke belangen, halt zou houden voor de menselijke natuur en psyche als ze de middelen krijgt om ook daar in te grijpen. Die laatste mogelijkheid zou tegen het eind van de negentiende en in de twintigste eeuw opdoemen dankzij de vorderingen van de biologische en medische wetenschap, gekoppeld aan psychiatrie. De maakbare samenleving kreeg daarmee ineens in de twintigste eeuw een nieuwe dimensie als mensen vanuit die wetenschappen mensen konden veranderen. Het tweede was, dankzij het geloof in het vermogen van de autonome menselijke rede om een betere samenleving te organiseren, de opkomst van ideologieën. Ideologieën – blauwdrukken en programma's voor zo'n toekomstige verbeterde samenleving – fungeerden voortaan als een soort geseculariseerde religie.

De graaf De Saint Simon zag begin negentiende eeuw in het hele historische proces drie opeenvolgende stadia: dat van priester, van filosoof en van wetenschapper of ingenieur. Dat was vrij goed gezien wat onze tijd betreft, waarin de wetenschap verregaand de plaats van de religie en de filosofie heeft ingenomen als de enig onaantastbare autoriteit.

Industriële revolutie en onverwachte bevolkingsgroei schiepen een nieuwe situatie. Voor het eerst wordt niet meer bestrijding van natuurkrachten het enige oogmerk. Er dreigt een heel nieuw gevaar: overbevolking. Malthus en de malthusianen vooral wierpen dat probleem op. Kan de aarde in de toekomst alle monden voeden, nu de natuurlijke sterfte door medische wetenschap en industrialisatie teruggedrongen wordt? Zo nee, dwingt dat dan niet tot een selectiever en gericht voortplanting? Het vraagstuk zou in het vervolg niet meer verdwijnen.

Een volgende mijlpaal kwam met Darwin en het sociaal-darwinisme in de tweede eeuwheft. 'Survival of the Fittest' en 'Struggle for Life', die populaire slagwoorden, verwezen naar

de natuurwet die alle biologische organismen inclusief de mens beheerst. Daarmee verloor strijd echter zijn immorele karakter. De broederschaps- en gelijkheidsgedachte (christendom en ideeën van 1789) boetten op hun beurt aan overtuigingskracht in ten overstaan van die quasi-wetenschappelijk aangetoonde, helaas wat onvriendelijke natuurwet. Het prestige van de wetenschap was immers enorm gestegen dankzij de zo spectaculaire en zichtbare resultaten. Blijkbaar was die broederschaps- en gelijkheidsgedachte in strijd met de evolutie van het leven die juist op selectie van de sterksten neerkomt. Zo alleen had immers vooruitgang, aanpassing en verbetering van de biologische soort plaatsgevonden. Dat gold dus ook voor heden en toekomst! Ook de oorlog werd vanuit dat neorealisme een noodzakelijk, zo niet heilzaam paardenmiddel. Het moderne imperialisme en de sociale spanningen tengevolge van de snelle verstedelijking en industrialisatie waren een prachtige voedingsbodem voor dit sociaal-darwinisme. Er heerste tevens bezorgdheid bij de hogere en middenklassen voor het proletariaat dat er maar onbekommerd op los verwekte en nieuwe proletariërs op de wereld zette. De beschaafde bovenlaag werd steeds minder kinderrijk en dreigde een minderheid te worden terwijl tegelijkertijd met de uitbreiding van het kiesrecht de invloed van de lagere klassen toenam. De medische wetenschap had bijgedragen aan een langer leven en aan de snelle bevolkingstoename, vooral door de teruggang van de kindersterfte. Daarmee werd de vraag actueel: kan ze niet ook bijdragen aan een verantwoorde selectie?

Hier moet er even op worden gewezen dat het vandaag in onze catechismus zo algemeen verworpen racisme in een betrekkelijk onscherpe betekenis vrij algemeen aanvaard was. Auschwitz was nog onbekend! Racisme leek antropologisch-wetenschappelijk verantwoord en stevig onderbouwd. Ik herinner alleen aan een uitspraak van de Engels-joodse staatsman Disraeli: "Race is all. There is nothing else than race!" Dat hoefde oorspronkelijk geenszins altijd een uitgesproken discriminatie van bepaalde rassen in te houden, maar gaf allereerst aan dat mensen nu eenmaal door hun ras in hoge mate waren bepaald, dat

de verschillen verklaarde. Daaruit ontwikkelde zich dan wel gemakkelijk een superioriteitsbewustzijn zoals de 'blanke-ras'-ideologie, die meteen het kolonialisme zo wonderwel legitimeerde. De kerken stonden daarbij klaar om Europa van Gods instemming te verzekeren. Ook hier in Nederland. Die blanke-ras-leer werd geactualiseerd rond de eeuwwende door het ontwakende Azië: de Bokseropstand in China, de verrassende opkomst van Japan. Een nieuw gevaar leek in aantocht: 'het gele gevaar'.

In verband met vulgair-darwinisme en racisme staat ook de opkomst van het moderne antisemitisme. Joden waren volgens die leer, als een ander ras, een vreemd element in het nationale lichaam; ze waren per definitie niet te integreren. De metafoor waarbij biologisch-medische wetmatigheden op de menselijke samenleving werden overgebracht, had een grote suggestieve kracht. We vinden tegen het eind van de negentiende eeuw allerlei ideeën op grond waarvan bepleit wordt de joden uit te schakelen; hetzij door een apartheidspolitiek, hetzij door uitdrijving. Een enkele (Vacher de la Pougé) noemde ook fysieke uitroeiing als misschien de beste oplossing. Het gaat hierbij weliswaar slechts om een handvol publicisten, maar racistische en antisemitische ideeën waren zoals bekend in vele landen verbreid.

Wat hier nu van belang is: de maakbare samenleving werd dankzij de wetenschap op andere wijze denkbaar. Angst voor overbevolking, of beter, voor een verkeerde selectie die de beschaving bedreigde, betekende een forse wind in de rug voor vulgair-darwinistische ideeën. De mens moest minderwaardig nakomelingschap verhinderen. Dat sloeg natuurlijk allereerst op geestelijk gestoorde en criminelen. Hun voortplanting was ongewenst en kon door moderne sterilisatiemethoden zelfs op betrekkelijk humane aard worden belet. Maar in het verlengde daarvan lag de idee van de onvermijdelijke rassenconcurrentie. Het beste ras moest domineren, ook kwantitatief. Geneeskunde en biologie hadden inmiddels ook veel meer inzicht gekregen in erfelijkheid en degeneratieverschijnselen. Alcoholisme was een acuut probleem, juist ook bij armere klassen. Niet veel min-

der hielden de geslachtsziekten, vooral syfilis, de maatschappij bezig. Hier was ingrijpen gewoon een gebod van gezond verstand.

Er kwamen daarmee drie dingen samen:

- a. rastheorieën en het darwinistisch selectiebeginsel vereisten in naam van beschaving en positieve selectie dat het hogere ras niet door het lagere wordt verdrongen. Malthusianisme en bevolkingsgroei, vooral bij de lagere klassen, vergrootten immers de vrees dat juist de slechtsten en minst beschaafden zich als konijnen zouden vermenigvuldigen ten koste van de besten.
- b. vanuit de biologisch-medische wetenschappen werd bestrijding van ongewenst nakomelingschap mogelijk door sterilisatie en méér dan dat, een wetenschappelijk verantwoorde selectie bij de voortplanting kon het gevaar van degeneratie en overbevolking bezweren.
- c. de ideologieën — liberalisme, socialisme/communisme — hadden allemaal, betrekkelijk los van die actuele problemen, al lang een toekomstige betere samenleving op hun programma. Het nationalisme propageerde ten slotte een integrale nationale gemeenschap met uitsluiting van vreemde 'onverteerbare' elementen. Een soort 'maakbaarheidsidee' lag hier als het vanzelfsprekend uitgangspunt op de een of andere wijze aan ten grondslag, hoe verschillend ook de doelen en middelen waren.

Die maakbaarheid leek veel groter geworden, want dankzij wetenschap en techniek leek het vermogen gegroeid om mensen te manipuleren. Die manipulatie werd gelegitimeerd door de betreffende ideologie die de juiste en betere samenleving in de toekomst nastreefde.

De Eerste Wereldoorlog betekende voor velen het fiasco van de burgerlijke beschaafde samenleving. Hij opende de baan voor revolutie en totalitarisme, dat gigantische experiment van een maakbare samenleving, van een maatschappij op grond van een ideële blauwdruk en conceptie met gebruikmaking van alle

middelen die wetenschap en techniek inmiddels ter beschikking konden stellen.

Een eerste nog zwakke en fragmentarische poging daarvan konden we al in de Franse revolutie bij de Jacobijnen herkennen, die de guillotine als een nog vrij primitief maar wel doeltreffend selectie-instrument inzetten om al wat niet deugde, bovenal aristocraten maar ook verraders en politieke dissidenten, uit te schakelen. De guillotine die, naar kenners verzekeren, ook de meest humane doodstraf betekent, al ontbreken hier de getuigenissen uit eigen ervaring.

Lenin c.s. zagen – wat vereenvoudigend geformuleerd – de bolsjewistische revolutie als aanloop voor de oprichting van de socialistisch/communistische heilstaat. Vanuit marxistisch standpunt waren het niet de minderwaardige rassen, maar de verkeerde uitbuitende klassen die plaats moesten maken voor de klasse van de werkenden. Volgens het beproefde oude politieke devies dat het doel de middelen heiligt, mochten daarvoor dan ook alle middelen worden ingezet, inclusief terreur en, later onder Stalin, geraffineerde technieken om mensen psychisch te breken. Het verheven doel, de communistische heilstaat, hield niet alleen een nieuwe sociaal-economische ordening in, maar ook een nieuw mensentype, de socialistische sovjetmens. Die was het positieve complement bij de uitroeiing van het negatieve oude – de kapitalistische bourgeois. De leiders Lenin en Stalin meenden dat doel alleen maar te kunnen bereiken door massieve indoctrinatie – geestelijke en mentale training in de leer van jongs af aan. Dat betekende logischerwijs de radicale uitschakeling van elke vrije meningsuiting en kritiek op het regime en van alle onbetrouwbare elementen. Wetenschap en kunst behoorden zonder voorbehoud in dienst te staan van de toekomstige heilstaat. Daarom gaf de partij tenslotte ook op die terreinen de richtlijnen aan en bepaalde welke stijl geboden of taboe was. Dat leidde onder andere tot de bekende levensgrote schilderijen, een soort platen, waarop blakende en intens blijmoedige sovjetmensen op tractoren rondrijden of de weelderige oogst binnenhalen en anderen, met

spaden en houwelen bewapend, verrukt luisteren naar een toespraak van hun kameraad-leider.

Lenin had nog moeten schipperen. Onder Stalin in de jaren dertig wordt de totalitaire staat echter volop zichtbaar. Een nieuwe generatie, getraind in correct marxistisch denken, gevormd door het nieuwe regime, rukt op en aangezien dat correcte denken tevens een enorme sociale promotie betekende nadat de oude bovenlagen systematisch waren uitgeroeid of uitgeschakeld, kan dat verklaren dat het regime ondanks zijn tirannieke ijzeren vuist door miljoenen niet alleen werd gesteund, maar ook werd toegejuicht. Er is geen reden om te twifelen aan de oprechte geestdrift van die miljoenen, van de grote meerderheid vermoedelijk, voor vaders Stalins. Die berustte op dat besef alleen dankzij dit regime op de sociale ladder te kunnen klimmen, plus de systematische krasse desinformatie over de rest van de wereld, die als een moeras van ellende en smerige uitbuiting werd afgeschilderd. Natuurlijk was eveneens een stille angst daarbij een factor net zo goed als later in nazi-Duitsland. Het hoerageroep in een dictatuur heeft ook de functie om die onderhuidse angst het zwijgen op te leggen. Hoewel de omvang van kampen en executies in de Sovjet-Unie voor de massa's verborgen bleef, sijpelde uiteraard in bepaalde kringen het nodige door over die vele honderdduizenden die in de loop der jaren spoorloos verdwenen. Dat telkens weer de propagandistische teugels strak werden aangetrokken en campagnes met gigantische zuiveringen plaatsvonden, duidt erop dat ondanks alles de gewenste nieuwe sovjetmens, een soort uniform denkend en voelend wezen dat in de pas liep als een gedresseerd circuspaard, maar niet echt geboren wilde worden. Daarentegen ontwikkelde zich onder dit systeem als vervanging een nieuw type: de apparatsjik, die iets van een robot had, een bepaalde uitdrukking, een bepaald gezicht en voorkomen. De robot-apparatsjik wordt beheerst door drie elementaire drijfveren: angst voor straf van de superieuren als hij fouten maakt, wantrouwen ten aanzien van de collega's die, als mededingers en concurrenten op de carrièreladder, klaarstaan om je een hak te zetten, en ter compensatie de behoefte om zijn macht

aan alle ondergeschikten en buitenstaanders te laten voelen. Dit beminnelijke type verving niet alleen in Sovjet-Rusland en andere communistische dictaturen de bedoelde nieuwe mens. Het heerste ook in nazi-Duitsland en in aanleg is elke straffe grote bureaucratie een gunstige voedingsbodem ervoor, al spelen hier nationale omgangsvormen en tradities ook hun rol. Slecht gehumeurde barsheid, zodra men een pet draagt en achter een loket zit, bleek in elk geval de meest voorkomende zichtbare eigenschap van de nieuwe mens in een van bovenaf met alle beschikbare machtsmiddelen in het leven geroepen nieuwe orde. Tot die beschikbare machtsmiddelen behoorde ook een terreur die zich van de moderne techniek kon bedienen, zoals van af luisterapparatuur en medicinale ingrepen, zogenaamde hersenspoelingen om gevangenen te laten zeggen wat men wilde, zoals de Sovjet-Unie dat bij de monsterprocessen in de jaren dertig aan een verbijsterde wereld demonstreerde. In de literatuur en bij de publieke meningsvorming buiten Rusland leidde dat tot een mengsel van nieuwsgierigheid en afgrijzen en inspireerde tot wilde sciencefiction over de totalitaire staat die mensen in ontorende ledenpoppen kon veranderen, met als beroemdste voorbeeld wel Orwells *Nineteen eighty-four*. 'Big brother is watching you' dankzij de moderne techniek!

Hitler ging, zoals in alles, ook hierbij met de meest brute directheid te werk vanuit een onderhuids gevoel dat hij weinig tijd had. Natuurlijk was er dat wezenlijke verschil tussen zijn heilstaat en het sovjetparadijs dat het laatste, in beginsel en op papier althans, een universalistische voor alle mensen bedoelde heilstaat zou zijn. Dat was ook de reden waarom zoveel intellectuelen en anderen in het Westen er lange tijd geen kwaad van wilden horen of de wandaden als spijtige uitglijders probeerden te zien, terwijl het nationaal-socialisme een particularistische heilstaat propageerde, bedoeld voor één ras, waarbij de mensheid werd verdeeld in heren en slaven. Het nationaal-socialisme combineerde racisme en eugenetica. Minderwaardige rassen en mensen moesten deels onderworpen, deels definitief geliquideerd worden (de technische terminologie is zeer

onthullend!). Daartegenover stond de kweek van een edelgermaanse elite. Dat was niet toevallig de hobby van de man die ook het uitroeiingsprogramma uitvoerde: Himmler. Het één hoorde bij het ander. De 'Lebensborn'-inrichtingen waren een soort stoeterijen voor edelgermaanse nakomelingen waarbij gekwalificeerde SS-jongelingen als dekhengsten fungeerden. Partners werden uitsluitend voor dat doel uitgelezen op grond van schedelmetingen en andere zogenaamde rascriteria. Huwelijken overbodig! Het kind werd opgedragen aan de Führer. Er schijnen nog honderden van dergelijke tijdens de oorlog geboren vaderloze kinderen te leven.

Natuurlijk gaat het zowel in het Russische als in het Duitse geval bij die heilstaat om een programma dat in de dagelijkse praktijk doorkruist en overschaduwde werd door hele andere actuelere zaken en men moet zich afvragen in hoeverre de leiders die hele heilstaatgedachte tenslotte niet ook cynisch puur instrumenteel en propagandistisch hanteerden om hun systeem te handhaven. Maar dit soort verschuivingen in denken en doelstellingen brengt elke machtspositie op den duur mee. Hitler heeft in elk geval met de verregaande uitvoering van zijn vernietigingsprogramma getoond waarheen een rabiaat maakbaarheidsidee kan leiden op een wijze die de wereld niet voor denkbaar had gehouden en waar ze na vijftig jaar nog even verbijsterd mee omgaat. Het bekende spreekwoord van de hete soep, dat velen zo lang heeft misleid, ging niet meer op.

Een apart hoofdstuk in deze diabolische selectiepolitiek vormen de medische experimenten op gevangenen. Toch liggen ze in het verlengde van de dierproeven die sedert lang algemeen als wetenschappelijk noodzakelijk zijn aanvaard. Het waren artsen, sommigen van professioneel gezag, die gretig gebruik maakten van de gelegenheid die de racistische leer hen bood om, niet gehinderd door enige ethische norm, op mensen te experimenteren. Ook het euthanasieprogramma grepen ze aan voor proeven met uithongering of andere manieren van doding. Daarbij moet natuurlijk onmiddellijk weer worden aangetekend dat, in tegenstelling tot de gebruikelijke proeven met dieren,

van enig tastbaar nut voor de medische wetenschap — bij mijn weten althans! — weinig is gebleken. Het ging vooral om experimenteren uit lust om het experimenteren. Er vond bij de betrokkenen, de Mengeles en consorten, een omslag plaats van wetenschappelijke nieuwsgierigheid die tenslotte geen ethische remmen meer kent naar pure machtswellust die de wetenschap dan nog als povere schaamlap voor het eigen geweten gebruikt. Maar de grote vraag blijft toch staan of dit gevaar niet inherent is aan de ongeremde nieuwsgierigheid en het enorme wetenschappelijk-technische vermogen als zodanig. Als men vandaag een leeuwin een tijgertje kan laten baren, dan lijkt ook hier een dolgedraaide experimenteerdrijf het te hebben gewonnen van een zinvolle onderneming in dienst van de gezondheid. Ook al gaat het om het tegengestelde van moord, zodat het meest elementaire gebod niet wordt geschonden.

Wilde het totalitarisme een maakbare samenleving, een heilstaat door de kweek van een nieuw mensentype na intensieve indoctrinatie en tegelijkertijd door de uitroeiing van ongewenste elementen, de trend om dankzij de moderne wetenschap in elk geval ongewenste nakomelingen te verhinderen was algemener. Zo werden in de Verenigde Staten in de jaren twintig circa 40.000 criminelen onder dwang gesteriliseerd en enkele andere landen volgden op bescheidener schaal en aarzelend.

Moeten we het totalitaristische maakbaarheidsidee als een eenmalige volstreckte ontsporing in de geschiedenis zien, die uitsluitend te verklaren valt uit specifieke historische omstandigheden en een éénmalige constellatie of ontwikkelingsfase in bepaalde landen? Ik zou geen historicus zijn wanneer ik aan die verklaring van de bijzondere eenmalige factoren niet een zwaar gewicht zou toekennen. Ze zijn onmisbaar. De vraag blijft echter of daarmee alles is gezegd en of we ons met een gerust gemoed op heden en toekomst kunnen richten vanuit de uitgesproken wijsheid van de historische professional dat alles in de geschiedenis nu eenmaal éénmalig en onherhaalbaar is. Die stem kent altijd een onderstem, een soort *cantus firmus*, die even hardnekkig zingt dat op een bepaald vlak eerder van een ver-

sluierd thema sprake is, waarvan wij in de geschiedenis slechts een oneindige reeks variaties zien.

Het nationaal-socialisme was *ook* een diabolische omkering en het communisme in zijn leninistisch-stalinistisch-maoïstische varianten was *ook* een pervertering van het universele streven om de samenleving te verbeteren, met gebruikmaking van alle middelen die de moderne wetenschap ter beschikking stelt.

Die wetenschappen houden, zoals gezegd, *per definitie* geen halt voor de mogelijkheden om mensen fysisch en psychisch te veranderen en ze hebben dat nooit gedaan. De kardinale vraag blijft dan ook: op welk moment zijn die middelen apert in strijd met fundamentele morele geboden en wie maakt dat uit? Wanneer denken we met Vishnu te maken te hebben terwijl het misschien Shiva is?

Na de oorlog werd een verbeterde en in zoverre toch ook maakbare samenleving een bekend thema van de sociologie, vooral in Amerika. Daar behoort het geloof in de menselijke autonomie en zijn vermogen om zijn eigen wereld te verbeteren tot de kern van wat men de Amerikaanse ideologie kan noemen, een traditie die wortelt in de Verlichting en het vrije pioniersideaal. Dat kwam tot uiting in de pragmatische sociologie van bijvoorbeeld Talcott Parsons en Robert Merton; de spanningen en storingen in de maatschappij moesten oplosbaar zijn, *zonder revolutie*. De bestaande maatschappij werd daarbij anderzijds als matrijs aanvaard. Lipset en Bell verkondigden veertig jaar vóór Fukuyama op hun manier het einde van de ideologieën. Het ging erom het juiste evenwicht in de bestaande verhoudingen te vinden. De maatschappij werd naar analogie van technische apparaten als grote machine opgevat, de socioloog als maatschappelijk ingenieur die door rationeel gesleutel kortsluitingen en haperingen moest voorkomen. Een benadering die ook in Europa opgeld deed, waar de verzorgings- en welvaartstaat een eindpunt van de ontwikkeling leken, nog niet volop verwerkelijkt weliswaar maar toch in de steigers al onmiskenbaar aanwezig! De samenleving was al gemaakt en haar verdere maakbaarheid lag in het verschie!

Zelden werd een theorie zo snel gelogenstraf als die 'end-of-ideology'-these. Nauwelijks was de doods-klok over de ideologieën uitgeluid of in de jaren zestig barstte de ideologiserings-rage en de culturrevolutie bij de jongere generaties los. De verzorgingsstaat bleek toch niet voor allen de denkbaar beste en bevredigende oplossing. Even uitgesproken was dan weer de latere reactie op die reactie: 'vrije markt, privatisering, concurrentie, opkomen voor jezelf, assertiviteit' werden de leuzen vanaf de jaren tachtig, ook als de klok nergens teruggezet werd en de verworvenheden van de jaren vijftig bleven. Maar het ideaal van de maakbare samenleving had een dubbele deuk gekregen, want ook de rebellen van de culturrevolutie hadden op hun beurt een radicale verandering op hun vaandel geschreven. Ook zij geloofden in een zekere maakbare maatschappij op basis van een nieuwe gelijkheid en anti-autoritaire normen.

In weerwil van alle wetenschappelijke kennis en inzichten bleek de pretentie van de maakbaarheid volgens blauwdrukken en theoretische ontwerpen te hoog gegrepen. Ze stelt namelijk een strikte scheiding voorop tussen makers en maakbaren, stuurders en bestuurden. Die is alleen mogelijk in een dwangstelsel dat heersenden en beheersten, heren en slaven kent. Ook daar bleek het veel gemakkelijker om ongewensten uit te roeien dan de gewensten te fabriceren. In een open samenleving valt die scheiding weg, grotendeels althans. Daar is een oneindige wisselwerking die nooit daar eindigt of uitkomt waar de plannemakers, de politici, huidige beleidsdeskundigen, bezield met de beste en nobelste bedoelingen, hadden verwacht.

De conclusie is hoogst paradoxaal maar ook dwingend: de immense toename van ons wetenschappelijke en technische instrumentarium om onze samenleving te veranderen heeft haar maakbaarheid juist steeds meer bemoeilijkt. Het toekomstperspectief is er namelijk veel korter door geworden dan ooit, omdat wetenschappen en techniek permanent grenzen verleggen en mogelijkheden van communicatie, beheersing en ingrepen ook in de menselijke aard ontdekken die onvoorspelbare conse-

quantities hebben voor de samenleving. Het klonen van dieren is mogelijk en het klonen van mensen volgens in laboratoria uitgedokterde formules is geen puur hersenspinsel meer.

Tot nog toe konden mensen hun soortgenoten op allerlei manieren aan zich onderwerpen: door direct fysiek geweld, door ingenieuze dwangstelsels, door geestelijke indoctrinatie, door intimidatie en chantage. Vanaf de oudste tijden kunnen we een eindeloze lijst opstellen, waarbij met de toename van kennis en wetenschappen ook subtielere en geraffineerdere methodes opkomen. Maar het betrof dan altijd de inwerking op de bestaande biologische soort. In de toekomst kan ook de fabricatie van een nieuw type niet worden uitgesloten. Temeer niet omdat op het oog hier vooreerst geen zichtbare schade schijnt te worden toegebracht aan de mensheid. Ja, volgens de biogenetische ingenieurs gaat het ten slotte juist om een correctie en verbetering. Maar wat zijn de criteria en de normen daarbij? In hoeverre betekent een beoogde eliminatie van zichtbare defecten in de biopsychische natuur van de mens niet ook de eliminatie van mogelijkheden, geestelijke vermogens en dimensies die op een geheimzinnige wijze met die defecten in een ondergrondse bevruchtende wisselwerking kunnen staan en ook de grootste openbaringen hebben mogelijk gemaakt; inzichten en wijsheden die na duizenden jaren ook vandaag nog niets aan actualiteit hebben ingeboet? De geschiedenis, en zeker de geschiedenis van de laatste eeuw, laat zien dat er altijd onvoorspelbare tegenkrachten werkzaam zijn die de maakbaarheid verhinderen, misschien uit een onderbewuste gehechtheid aan de menselijke soort zoals we die sedert millennia kennen. Ingrepen die voortkomen uit een overmaat aan wetenschappelijk-technische nieuwsgierigheid en experimenteerlust betekenen een nieuwe uitdaging aan die tegenkrachten. Want de weg van de laboratoria naar de machtscentra in de wereld is kort gebleken. En een genetisch gemanipuleerde mens kan misschien van alles zijn maar de vraag blijft of hij nog langer een mens is. Opnieuw komt zo de aloude vraag op ons af welke godheid van de twee zo verwisselbaren ons hier in toekomst eigenlijk tegemoet grijnst.

Hermann Walther von der Dunk (1928)

De toneellessen die hij in zijn jeugd volgde omdat hij eigenlijk operaregisseur had willen worden, kwamen de latere hoogleraar geschiedenis goed van pas. Met verve beeldde hij tijdens zijn drukbezochte hoorcolleges historische figuren uit. Kaiser Wilhelm II van Pruisen bijvoorbeeld, die door zijn te kort armpje moeite had met paardrijden, maar ook een breedsprakige De Gaulle of zelfs een standbeeld van Bismarck. Ook op tv kwam dit brede gebaar hem goed van pas. Von der Dunk was een graag geziene gast in discussieprogramma's of Teleac-cursussen.

Werd geboren in Bonn, maar vluchtte in 1937 met zijn ouders naar Nederland omdat zijn moeder joods was. Studeerde geschiedenis in Utrecht bij Pieter Geyl, met als specialisatie de negentiende eeuw, en voltooide in 1957 zijn proefschrift in Mainz aan het Institut für Europäische Geschichte.

Werd geschiedenisleraar aan De Werkplaats van Kees Boeke in Bilthoven, en daarna wetenschappelijk medewerker bij Geyl en vervolgens bij diens opvolger prof.dr. J.C. Boogman. Volgde de historicus Brand op als hoogleraar in de twintigste-eeuwse geschiedenis. Aan het eind van zijn 27-jarig verblijf aan de (R)UU verruilde hij die leerstoel voor één in de cultuurgeschiedenis.

Zijn aandacht gaat niet uit naar het minutieuze bronnenonderzoek, maar naar de grote lijn van vooral de Nederlandse politieke geschiedenis, de internationale betrekkingen, 'het probleem Duitsland' en de geschiedenis van de geschiedschrijving. Over die onderwerpen schreef en schrijft hij behalve een aantal belangwekkende boeken ook essays in onder meer NRC Handelsblad en in het Historisch Nieuwsblad.

"Geschiedschrijving mag geen preken voor eigen parochie zijn", zei hij ooit; hij bedoelde daarmee dat een historicus zich niet louter tot vakgenoten moet richten.

Berucht zijn Von der Dunks tirades tegen de polarisatie onder studenten in de jaren zestig en zeventig, en tegen de bureaucratisering van het wetenschappelijk bedrijf daarna. "Zo'n voorwaardelijke financiering", zei hij bij zijn afscheid in 1990, "dat levert alleen maar aanpassing op aan de normen van de geldschietters. Modieuze onderwerpen hebben de voorkeur, en die worden verpakt in termen als maatschap-

pelijk relevant, origineel, baanbrekend, grensverleggend en meer van dat soort bla-bla-kretelogie. Alleen achteraf verantwoording afleggen vind ik legitiem." Het bureaucratische keurslijf was voor hem één van de redenen om met vervroegd emiraat te gaan, zodat hij zich geheel ongebonden aan de geschiedschrijving kon wijden.

AH

U-blad, 9 december 1999, jrg. 31, nr. 16